

CSEKE PÉTER

Klasszikusaink testamentuma

Miként képzelte Páskándi Géza
1968-ban az írói mecenatúráját?

Emlékképek

Negyven évvel ezelőtt, egy szép májusi napon Panek Zoltán arra kért: ha falujáró riportútjaim során netán Szatmár vidékén is megfordulnék, készítsék egy vérbő beszélgetést Gellért Sándorral az Igaz Szó szatmári összeállítására. A „mikolai remetéről” akkoriban nemigen lehetett hallani semmit: 1957 óta nem jelent meg kötete, az asztalfiókban várták a „jobb időköt” kéziratot művei. Alighanem Németh László ébresztett újólag érdeklődést iránta, aki utolsó erdélyi útja során 1969-ben így fordult a marosvásárhelyi írók társaságához: „Mondjátok, mit csinál az a sámán tekintetű, lobogó szemű Gellért Sándor?”

Hogy mit csinál, arról a folyóirat 1970. évi decemberi számából maga Németh László is értesülhetett. Látogatásomról *A való és a kellő közti feszültségben* cím alatt számoltam be. Beszélgetésünk a könyvtárszobában zajlott, ahol a szó szoros értelmében könyvek tartották az aládúcolt mennyezetet. Amint Sándor észrevette, hogy tekintetem a *Holdbumerágra* esett, kérdeznem sem kellett, rögtön emlékidezésbe kezdett: „Páskándit tanítottam volt annak idején Szatmárnémetiben. Azt mondja, hogy egyszer kikapott tőlem. Lehet, hogy így volt. Nem emlékszem. De ha kikapott, megérdemelte.” Hogy miért? „Mert mindig hasalt...” – hangzott a válasz.

Gellért Sándor akkor a sokat olvasó, nehéz helyzetekben magát feltaláló diák Páskándit jellemezte, de megjegyzése azóta tágabb értelmet is nyert: későbbi pályafutása során Páskándinak bizony sokszor kellett „hasalni”, hogy el ne hasaljon; hogy valamiképpen túljárhasson az őt megfigyelők, illetve (a kettő egyre megy) a cenzorok eszén.

1971 májusában a kolozsvári Káposztás vendéglőbe kísértem el Beke Györgyöt. Az éppen ott ebédelő Páskándinak ő mutatott be engem. „Szóval, te voltál az, aki az Igaz Szóban *lebuktatott*”?! El nem tudtam képzelni, mi következik ezután. Aztán ahogy parolára nyújtotta a tenyerét, már azt is tudtam: nemhogy megsértődött volna, inkább hálás, amiért a Gellért Sándor iránti adósságunkból valamelyest törlesztettem. Helyette is talán.

Bár Kolozsváron egymás közelében laktunk, egyetlen alkalommal fordultam meg a lakásában. Egy Budapestről érkezett küldeményt kellett átadnom, közvetlenül az áttelepítése előtt. Akkoriban már nemigen járt be sem az Utunk, sem a Kriterion szerkesztőségébe. Érdekes, hogy nem a távozó Páskándi alakja él a mai napig bennem. Hiszen az is csak jóval később derült ki, hogy 1974 elején voltaképpen új szakasz kezdődött az életünkben: az elmenőkében és a maradókéban. Páskándi vallomásaiból tudjuk: neki *másként volt nehezebb* Kolozsvár utáni élete. Itthon „csak” arra kellett vigyáznia, hogy megfigyeltként ne hozzon bajt szűkebb és tágabb környezetére. *A megvallás* című 1999-es posztumusz művében olvasható: „A börtönben azt az egyetlen – de legfőbb – erkölcsi célt tűztem ki: *az én tanúskodásom alapján senki sem kerülhet börtönbe...*” (P. G. kiemelése).¹

Áttelepedésének történetével nemcsak ebben a kötetben, a halálát követő évben megjelent „begyűjtött vallomásai”-ban is találkozunk. Miután kérését első próbálkozásra visszadobták, másodjára egy ifjúkommunista korából ismerős, „jóindulatú, magyar érzelmű pártpotentát” volt a segítségére. A KB-titkári és miniszterelnök-helyettesi rangot is megért Fazekas János úgy intézte a dolgokat, hogy Páskándi Géza instanciázása olyankor kerüljön N. Ceaușescu asztalára, amikor a pártvezér és államelnök külföldi útra indul, és nincsen ideje a részletesebb indoklás meghallgatására. (Hogy a ’89 decemberében kivégzett diktátor kézjegyével juthatott át csak Magyarországra, ezt Páskándi a rá jellemző történelemfilozófiai szemlélettel így kommentálja: „Mindebben újfent volt valami háttorzongató. Mint persze a történelemben is – általában.”)² A Fazekasnak előadott érvelésére már csak azért is érdemes odafigyelnünk, mert a *Medvebőrben* című 1980-as Páskándi-dráma genezisére ismerhetünk a történetben: „Jobb nektek is, ha elmegyek. Látjátok a sajtót, piszkálnak megint. Ha vehemens természetem okán újra vád alá helyeznének, inkább föbe lövöm magam, semhogy börtönbe jussak. [...] Ha újra megvádolnának, vajon mellém állnátok-e? Ha igen, meggyúlne a bajotok a párttal, hogy nem vagytok lojális kisebbségi politikusok. Ha viszont elítélnétek ti is, úgy meg erdélyi mieink mondanák, hogy janicsár-magyarok vagytok. Egyik rosszabb, mint a másik. Nekem is, nektek is jobb, ha áttelepülök.”³

Hogy a sajtó újból támadta? Ne feledjük, hogy a ’68-as romániai „nyitás” viszonylag rövid életű volt, a „zsarnok liberalizálása” (Bodor Pál) gyakorlatilag csak hatalmának a megszilárdításáig tartott.⁴ (A palackból

1 Páskándi Géza: A megvallás avagy: van-e lélek-röntgen? Vallomások, emlékiratok. Nap Kiadó, Bp., 1999. 187.

2 I. m. 123–124.

3 Uő: Begyűjtött vallomásaim (Egy észjárás emlékiratai). Antológia Kiadó, Lakitelek, 1996. 135–136.

4 Bodor Pál: A zsarnok”liberalizál”. Magyar Média, 2000. 1. 50–56.

kiszabadított szellem erejéből egy ideig persze még futotta a hatalom kijátszására s az utóvédharcokra is.) Az 1971-ben meghirdetett kulturális forradalmat 1974-ben a jóval drasztikusabb követte. Az első a román szellemi elit sem vette komolyan („apa trece, pietrele rămân” = a víz szalad, a kő marad), de Páskándit akkor már nem vigasztalta az ősi román bölcsesség. Joggal tartott attól, hogy előbb-utóbb visszatérnek az ötvenes évek ideológiai-kultúrpolitikai reflexei. Hiszen a párt ideológiai szöcsövének számító bukaresti hetilapban, a *Contemporanul*-ban 1971 nyarán ezt olvashatta: „Az utóbbi időben filozófiánktól, a marxizmus-leninizmustól idegen áramlatok, irányzatok kaptak lábra. Gyengül az ideológiai szilárdság, a kérlelhetetlen szigor bizonyos drámai művekben. [...] Az egyik példa Páskándi Géza *A bosszúálló kapus* című darabja, amely az emberi feltételek, helyzetek sötét, komor, reménytelen képét kínálja csak úgy általában [...] Az abszurd színház általánosító konklúzióit használja, mindent a hatalomért és létért való harcként bemutatva...”⁵

Budapesten is minden kettőzött éberségre intette. Tartott a csapdától, a „testvéri diktatúrától” a magyar fővárosban is utána nyúló kezektől. Talán ebből eredeztethető bizonyos – 1974 után született – műveinek „túlírtsága”. A kádári rendszer túlélésére készítő alkalmazkodási kényszer esetenként csapongást és terjengősséget eredményez, a redundancia és sekélyesség veszélyét nem tudja elkerülni – írja Borcsa János a hetvenes-nyolcvanas években született Páskándi-esszék kapcsán.⁶ A egyensúlyhelyzet 1989 végén áll be. 1992 karácsonyán ezzel a sóhajjal fejezi be 1975-ben elkezdett „adomáját”: „de jó lett volna – felnőtten – 1989-cel kezdeni e tájon!”⁷ (A feljegyzés egy bécsi intermezzót juttat eszembe, ami a bennem élő Páskándi-képet véglegesítette. A Bornemissza Társaság megalakulásának 30. évfordulóján voltunk, a politikai rendszerváltás után. Amikor is a rendezvényre meghívtak élő klasszikusként ünnepelhetők a pódiumra lépő Páskándit.)

Az esszéíró Páskándi az Utunkban

Az esszéíró Páskándi műhelyébe az író halálának tizedik évfordulóján, 2005-ben megjelent *Mesterek kortárs szemmel* című kötet nyújt bepillantást.⁸ Ezek az írások többségükben a nyolcvanas években születtek. Ihlető-

jük egy-egy alkalom kapcsán a klasszikusok: Ady Endre, Illyés Gyula, József Attila, Kós Károly, Németh László, Tamási Áron és mások. Borcsa János kritikus és irodalomtörténész így jellemzi az esszéíró Páskándit: „Általában távoli pontból indítja esszéit [...], és nagy gondolatövezeteket jár be, igazi eszmei és stiláris-nyelvi kalandokba bocsátkozik, hogy valamely általa fontosnak tartott kérdést becserkésszen, minél teljesebben feltárja annak kapcsolatait, összefüggéseit. A járt utat a járatlan kedvéért gyakorta elhagyja, az állandó használatból már-már megkopott fogalmakat kerüli, s az ismert kategóriákat igyekszik egyéni megközelítésből bemutatni. [...] Elemzéseiben történelmi, lélektani, stilisztikai és nyelvi tényekre-megfigyelésekre építő argumentációt egyaránt találni. Ha saját művének forrásaira talál a mesterekében, azokat megnevezi, más alkalmakkal meg olyan opciókra mutat rá valamely hőse esetében, amelyekben személyes döntései, választásai motívumait fedezheti fel az olvasó.”⁹

Kevesen tudják ma már, hogy az esszéíró Páskándi szellemarca 1956-ban tűnt fel először az *Utunk* hasábjain. (Közbevetőleg: 1953 és 1957 között a Bolyai Egyetem bölcsész-, illetve jogi karának hallgatója, miközben az *Utunk* egyik legtermékenyebb szerzője.) Akár pályaképmeghatározónak is tűnhet az a körülmény, hogy a magyar forradalom kitörése előtt vált műfajt, és a súlyosan megvádolt Dsida Jenő védelmében lép pástra.

Aligha csupán lokálpatrióta önértetből. A humanizmus sérelmét látta meg a holtában meggyalázott „angyali költő” kálváriájában. A Dsida-életmű értelmezői (Láng Gusztáv, Pomogáts Béla, Sas Péter) azóta is számon tartják ezt a sarkalatos Páskándi-esszét. A *Mesterek kortárs szemmel* megjelenése után írja Bertha Zoltán: „Dsida Jenő szellemi hagyatéka az erdélyi és az egyetemes magyar líratörténet legértékesebb kincsei közé tartozik – a második világháború után, a diktatúra idején azonban hosszú évtizedekig nem foglalhatta el méltó helyét az irodalmi kánonban; sem az olvasói köztudatban, sem a hivatalos értékrendben. Amikor Dsidát különféle otromba támadásokkal üzték ki az irodalmi örökségből, a legnehezebb, legvadabb időkben, 1956-ban Páskándi Géza mértékadó vitáikban védte meg a nagy formaművészt. Még ezután egy újabb évtizedig sem jelenhetett meg Dsida-kötet Romániában. De Páskándi (a Dsida Jenő „ébredését” szintén kezdeményező

5 I. m. 234.

6 Borcsa János: Az esszéíró Páskándi. Irodalmi Jelen, 2006. június. Ua. in: B. J.: Merítés. Kritikák, tanulmányok, jegyzetek, 2005–2008. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009. 59–62.

7 Uő: I. m. 227.

8 Páskándi Géza: *Mesterek kortárs szemmel*. Válogatta, a szöveget gondozta, és az előszót írta Páskándiné Sebők Anna. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2005.

9 Borcsa János: I. m. uo.

Panek Zoltánnal együtt [Utunk, 1956. 38.] váltig szorgalmazza a költő verseinek közzétételét (Szilágyi András [Utunk, 1956. 40.], Méliusz József és mások véleményének ellenében). S nemcsak a kivételes formakultúrájával, alaki és tartalmi szépségeivel (»zenévé légiesült képeivel«) megigéző, inspiráló (»ragyogóan jó költő«) Dsidát igyekeznek – a kor obligát frazeológiájával – »objektív«, vagyis szakavatott, méltányos és valóban irodalmi-esztétikai megítélés alapján rehabilitálni, hanem azt is megkockáztatja, hogy ő még a *Psalmus Hungaricus*ra sem fogná rá semmiképpen sem az irreddentizmus vádját, mivelhogy megbélyegzéssel (»ráfröcskölt elfogultsággal«) bonyolult kérdéseket nem lehet elintézni.”¹⁰

Börtönévei és közlési jogának visszaszerzése után, 1965-ben jelentkezik újra esszéivel az Utunkban. Mintha csak ott folytatná, ahol abbahagyatták vele 1957-ben. Egy ugyancsak megalázott, „báróságát nem viselő” íróról, Kemény Jánosról szól megfontoltan *A megépítettség sikerében* (Utunk, 1965. 45).¹¹ *A megvallásból* azt is megtudjuk, milyen belső indítékai voltak ennek: „Tény az, hogy az 56-os forradalom tett bennem erőssé minden körvonalat. Másokat előhívott a homályból vagy a vak-sötétből. 56 és ami utána következett. Olyannyira, hogy még a börtön se tudott túlzottan elgyávítani. Azért a hatvanas, főleg a hetvenes évek sajtóvitáiban egy-két mondatot vagy gondolatmenetet asztalra tettem. Igen, akkor – olykor újra – vakmerő lettem. Amikor túl sokat kezdtek emlegetni, hogy a román állam mennyit segíti az irodalmat (legyünk hálásak, legyen az alkotó értelmiséginek kisebbségi érzése, büntudata, lelkipurdalása) – akkor azt írtam: *Minket a klasszikusaink tartanak el, senki más.* Ergo: nem a román állam. Petőfi, Madách, Jókai, Mikszáth, Ady, József Attila és mások újra- megújradása. Amire szükség van, mint a kenyérre is. Nekik pedig – írtam – van egy láthatatlan, de soraikból mégis kiolvasható testamentumuk: azt akarják, legyen magyar író, irodalom azután is, ha mi meghalunk. Így műveik jövedelmét két igazságos részre osztják: az egyik az olcsó tankönyveké, végül is a gyereké, az ifjúságé – a másik az élő irodalomé, amelynek élnie kell a folytonosság, a megmaradás érdekében.”¹²

Az Utunk '68-as könyvvitája

Bodor Pál, a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó nemzetiségi osztályának 1967-ben kinevezett főszerkesztője (korábban az Utunk szerkesztőségi főtákará) kiadói gondjait és nagyra törő terveit osztja meg 1968 tavaszán az irodalmi lap olvasóival. Mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a Ceaușescu-korszak első éveiben növekszik a magyar kiadványok száma (1966-ban: 52, 1967-ben: 75, 1968-ban: 117), e tendenciát pedig jelentős tétellel erősíti a Romániai Magyar Írók, illetve a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelenendő művek részaránya. Cikkéből azt is megtudjuk, hogy készül a Romániai Magyar Írók sorozatában kiadandó művek távlati terve, amely felöleli a két világháború közöttiek újradadását, illetve a korabeli irodalmi áramlatok és műhelyek bemutatását – mintegy pótolva az ötvenes években megrekedt intézményes irodalomtörténeti kutatást.¹³ (A vita során később az is kiderül, hogy Ceaușescu hatalomátvételének évében mindössze három magyar klasszikus jelent meg az Irodalmi Kiadó gondozásában. „Akkor az volt az elv – rögzítette a korabeli tényállást Bodor –, hogy a kultúrcsere-egyezmény alapján a magyar klasszikus műveket behozzuk.”¹⁴)

Huszár Sándor kérdéseire válaszolva ugyancsak Bodor fejt ki 1968 nyarán az *Utunk* hasábjain, hogy véleménye szerint a romániai magyar könyvkiadás anyagilag is képes lehetne az önállósodásra, amennyiben a magyar klasszikusok és a világirodalom alkotásai nagyobb arányban szerepelhetnének az összkiadásban. Ötlete is van hozzá: a kellő példányszámok biztosítása érdekében – írja – „meg kellene szervezni a könyvbarátok (előfizetési rendszerű) klubját”, hogy „a közönség olvasmány- és olvasmányosság-igényét a lehető legmagasabb színvonalon és példányszámban elégítsük ki”¹⁵ (Semmi új a nap alatt: a módszert a *Tizenegyek* próbálta ki 1923-ban, egy évvel később pedig az Erdélyi Szépművés Céh alkalmazta – nem kis anyagi és erkölcsi sikerrel.)

A hiánylistával először Balogh Edgár áll elő az Utunkban: „Iskoláinkban, népkönyvtárainkban jórészt hiányoznak Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Tolnai Lajos, Krúdy Gyula, Gárdonyi Géza, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Németh László,

10 Bertha Zoltán: Transzszilván „lélekmentők”. Páskándi Géza esszéi modern erdélyi klasszikusokról. In: B. Z.: Sorsjelző. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 2006. 81–109.

11 Páskándi Géza: A megépítettség sikere. Utunk, 1965. 45.

12 Uő.: A megvallás avagy: van-e lélek-röntgen? Vallomások, emlékiratok. Nap Kiadó, Bp., 1999. 187.

13 Bodor Pál: Könyvkiadói gondok, örömök. Utunk, 1968. 12. p. 1–2.

14 Uő.: Melyik szélmalomban örölkünk? 1968. 44. p. 2–3.

15 Huszár Sándor: Az író asztalánál – Bodor Pállal. Utunk, 1968. 29. p. 2. – Itt jegyezzük meg, hogy H. S. 1969-ben a bukaresti Irodalmi Könyvkiadónál kötetben is kiadta Az író asztalánál (Beszélgetések kortárs írókkal) című Utunkbeli interjúsorozatát. Ám ebben nem szerepel a Bodor Pállal készített beszélgetés. Aminthogy a sorozat budapesti újradadásában (Irodalomalapítók és utódaik. Az erdélyi magyar irodalom dilemmái. Pont Kiadó, Bp., 2003.) sem.

Tamási munkái...¹⁶ Később Tamás Gáspár sorjázatja: „Adósok vagyunk Tamási Áron novelláinak teljességre törekvő kiadásával. Elfelejtettük Szántó Györgyöt, meg kellene nézni, mit érdemes most kiadni Bánffy Miklós munkáiból, Nyíró novelláiból, Makkai, Ligeti írásaiból. Össze kellene gyűjteni Karácsony Benő rövidebb írásait, szatírát.” [...] „Milyen élmény lenne együtt látni a két háború közt élt (vagy már akkor is élt) költők: Tompa László, Áprily Lajos, Reményik Sándor, Salamon Ernő, Bartalis János, Szentimrei Jenő, Horváth Imre, Szemlér Ferenc, Szabédi László, Kiss Jenő, Salamon László, Endre Károly jelentős verseit. Költeményekkel szerepelhetnének Olosz Lajos, Ormos Iván, Arató András, Korvin Sándor, Walter Gyula és mások is.”¹⁷

Ha ekkora „elfekvő készletünk” van klasszikus értékekből, akkor mégis miért *ráfizetési az élő irodalom?* A kérdést a drámaíró Páskándi Géza tette fel, és menten cáfolta is az ezzel kapcsolatos aggodalmakat:

„Meg kell mondanom, hogy én ezt a ráfizetést nagyon is viszonylagosnak tartom, még ha a csavaros statisztikák szerint százszor is ki lehet mutatni. Egyrészt ez a ráfizetés – csakis a statisztika szintjén –, úgy gondolom, csupán a rossz könyvgazdálkodás eredménye lehet. Miért? Mert az élő irodalmat olyan könyvekkel terhelik meg, amelyek nem közérdekűek, amelyek nem népszerűek (gondolok itt egyrészt a műfordítás-irodalom legunalmasabb darabjaira, másrészt az irodalmi dilettánsok tűzön-vízen át kiverekedett könyveire). A statisztikailag kimutatható ráfizetést tehát a felére lehetne csökkenteni ötletesebb kiadói tervekkel és főként szigorúbb szelekcióval.”

Ezt követi a Mikszáthtal, Shakespeare-rel, Agatha Cristivel, Verne Gyulával, Jókaiival, Eminescuval, Balzac-kal, Lev Tolsztojjal, Petőfivel folytatott fiktív írói levélváltása, ami egészében és részleteiben is valószínű írói *trouvaillé*.

Mikszáth „válasza”: „A régi irodalom szívbeli mecénása az irodalomnak. Az irodalom mecénása maga az irodalom.”

Shakespeare – Páskándinak: „Sir! Mindig is azért dolgoztam, hogy drámáim jövedelme kihúzza a csávából a népszerűsége még nem jutott élő kollégáimat. Ez számomra a legfőbb vigasz ebben az eléggé unalmas halhatatlanságban.”

Jókai – P. G-nek: „Szépreményű Öcsém! Azt kellene elintézned, hogy ennek a jogutódlásnak törvényes alapot szerezzetek céhetek által. Más szóval, amit a kiadó a sokat olvasott, klasszikus irodalmon nyer, ne tekintse a maga

jövedelmének, hiszen ez kizárólag az élő irodalmat illeti meg. Ölel: Jókai.”

Eminescutól: „Épp eleget nyomorogtam életemben ahhoz, hogy egyetlen céloom legyen: ne lássak többé nyomorgó írókat. A világ legtermészetesebb dolga, hogy minden újkiadásom nyereségét az Önök élő irodalmára testáljam.”

Balzacól: „Tisztelt Uram! Az irodalom nem ráfizetéses. Az irodalom egy folytonosság is. Vannak írók, akiket életükben kevesen olvasnak. Haláluk után azonban milliós példányszámban adnak ki. Igazságtalanság lenne nem adni annyi elégtételt egy halott íróknak, hogy ezt a síron inneni jövedelmet ne azokra testálhassa, akik szívének a legkedvesebbek: az élő írókra. Sok szerencsét: Balzac.”

„Ahogy belegondolok – írja visszaemlékezéseiben Páskándi –, ezt sem akármiféle hőzöngő bátorságból: nagyon jól körülbástyázva tettem. Először is: régi írókra utaltam, ami nem oly veszélyes. Másodszor: egy jelképes testamentumot emlegettem (mást nem is tehettem), vagyis költői szintű maradt az érvelés. S harmadszor: a közoktatásra hivatkoztam, amelyre ők is mindig hivatkoztak, tehát úgymond éberségük »elaludt«, ha ismerős szavakat hallottak. Nem hámozták ki belőle, hogy egy szuverén szellemi, kulturális kört akarunk, amely még gazdaságilag sem függ a román hatalomtól, a párttól.”¹⁸

A vitában megszólalt még – mások mellett – Szőcs István, Tamás Gáspár (újólag), Baróti Pál, Bodor Pál (újólag) és Nagy Pál. Valamennyien igazat adnak Páskándi elmés írásának: ők, az egykor élt nagyok tartják el az utódokat. „Ők tehát a vérbeli, igazi mecénások” – ezzel zárta a vitát az irodalomkritikus Nagy Pál. Ámde ezt is hozzáfűzte: „Csupán az kérdéses még, hogy a maiak – Páskándiék – eltartják-e majd az ötven és száz év múlva nyomukba lévő utódokat?”¹⁹

Érdemi válasz alighanem csak Sütő Andrásról érkezett, aki Pusztakamaráson így morfondírozott: „Bizonyos mai olvasói közönyre legyintve Páskándi írta volt, hogy sebj, klasszikusaink majd eltartanak. A szándék mindenkor meg is volt bennük. Kérdés, hogy múltbeli jégcsapos közönyök még elfekvő emlékköveit mikor fogjuk közös erőfeszítéssel a talpukra állítani” (S. A.: *Sírkövek. Pusztakamarás*). A Tamási-életmű hazatalálásához utat nyitó *Rendes feltámadás* és a Kemény Zsigmond ébresztését szolgáló *Özvegy és leánya* megjelenése kapcsán ugyanő hangoztatta: az lenne üdvözítő, „ha minden valamirevaló írónk elszegődne bojtárnak egy-egy klasszikusunk mellé”²⁰

16 Balogh Edgár: Kétszerkettő és irodalompolitika. Utunk, 1968. 40. p. 5.

17 Tamás Gáspár: Könyvkiadásunk közös gondjai. Utunk, 1968. 40. p. 4–5.

18 Páskándi Géza: A megvallás avagy: van-e lélek-röntgen? Vallomások, emlékiratok. Nap Kiadó, Bp., 1999. 187.

19 Nagy Pál: A szerkesztő, Mátyás király és a kölcsönkért írógép. Utunk, 1968. 44. p. 2.

20 Sütő András: A bölcsőhely parancsai. Válasz Beke György néhány kérdésére. In: S. A.: Istenek és falovacsok. Esszék, újabb úti tünődések. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1973. 135–154.